ตัวตน ความรู้ และเครือข่าย: ทางออกของเกษตรกรในระบบพันธสัญญา

ภัทรพรรณ ทำดี*, ธีราพร ทองปัญญา, ปาณิภา สุขสม และอมต จันทรังษี

Agency, Knowledge and Network: Solutions of the Contracted Farmers

PatrapanTamdee*, Teeraporn Thongpanya, Panipa Suksom and Amata Jantarangsee

ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ กรุงเทพฯ 10900
Department of Sociology and Anthropology, Faculty of Social Sciences, Kasetsart University, Bangkok 10900
*Corresponding author. E-mail address: fsocppl@ku.ac.th
Received: 11 July 2016; Accepted: 31 August 2016

บทคัดย่อ

การศึกษาเชิงคุณภาพครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาทรัพยากรพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับเกษตรกร เพื่อให้สามารถทำเกษตรกรรมภายใต้ระบบเกษตรแบบพันธสัญญาได้อย่างยั่งยืน โดยเลือกเกษตรกรในพื้นที่จังหวัดนครปฐมที่เคยมีประสบการณ์กับระบบเกษตรพันธสัญญา จำนวน 21 ครัวเรือน เป็นกรณีศึกษา เก็บข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก และการสังเกตการณ์แบบไม่มีส่วนร่วม ผลการศึกษาสรุปได้ว่า ทรัพยากรที่จำเป็นสำหรับเกษตรกรเพื่อให้อยู่รอดในระบบพันธสัญญาได้ประกอบด้วย “ตัวตน” ของเกษตรกร “องค์ความรู้” ที่จำเป็นสำหรับการปรับตัวในโลกปัจจุบัน ตลอดจน “เครือข่าย” ที่ทำให้เกษตรกรเข้าถึงทรัพยากรจำเป็นในด้านอื่น ๆ ทั้งนี้ หน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้องจากภายนอกมีหน้าที่ในการสนับสนุนทรัพยากรพื้นฐานในส่วนอื่น ๆ นอกเหนือจากทรัพยากรในระดับบุคคลและระดับกลุ่มเกษตรกร ไม่ว่าจะเป็นการกำหนดกลไกในการกำกับ ควบคุม และตรวจสอบผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในระบบ การส่งเสริมในด้านความรู้ในการแก้ไขปัญหาในการผลิตและการบริหารจัดการกลุ่ม การแบ่งเบาภาระของเกษตรกรในระบบมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ และการเตรียมความพร้อมด้านทักษะจำเป็นอื่น ๆ เพื่อเป็นทางเลือกสำหรับเกษตรกรในภาวะเสี่ยงที่เหนือการควบคุม เช่น ภัยธรรมชาติ หรือภัยแล้ง เป็นต้น

คำสำคัญ: เกษตรพันธสัญญา เกษตรกร นครปฐม

Abstract

This qualitative research aims to explore necessary resources for sustainable living of the farmers under the contracted farming system. Twenty-one households of farmers who have experienced in contract farming system in Nakhon Pathom were chosen for the case study. In-depth interview and non-participation observation were used in data collecting process. The findings show that the necessary resources for survival in this system compose of “agency” of the farmers, essential “knowledge” for adjusting in contemporary world and “network” for accessing other advantage resources. Authorized organizations should support fundamental resources not only supporting personal and group resources but also mechanism in monitoring, controlling and investigating stakeholders in the system; supporting knowledge related to agricultural problem solving and group management; decreasing burden of organic farming accreditation system; and preparing necessary skills for the farmers in case of uncontrollable risk such as natural disaster or drought.

Keywords: Contract Farming, Farmer, Nakhon Pathom

บทนำ

ถึงแม้ว่าจะเป็นเวลากว่า 3 ทศวรรษมาแล้วที่รูปแบบการเกษตรแบบมีสัญญาหรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า Contract Farming ได้ถูกนำมาใช้เป็นส่วนหนึ่งของระบบการผลิตในภาคเกษตรกรรมของไทย (Jeamjaibunjoong, 2011) และเป็นที่นิยมในหมู่ของเกษตรกรด้วยแรงจูงใจหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นการมีผลผลิตขายแน่นอน และเป็นการประกันรายได้ ประกันราคาสินค้าล่วงหน้า ทำให้สามารถลดความผันผวนของรายได้ ผลตอบแทนจึงค่อนข้างแน่นอนและสูงขึ้น (Office of the Permanent Secretary for Interior, 2014) นอกจากนั้น เกษตรกรเองก็มีโอกาสที่จะได้เรียนรู้เทคโนโลยีใหม่ ๆ ในการผลิตผ่านทางบริษัทคู่สัญญา หรือผ่านทางสถาบันการศึกษาซึ่งอยู่ภายใต้การสนับสนุนของบริษัทคู่สัญญาด้วย (Sriboonchitta & Wiboonpoongse, 2008) ซึ่งส่งผลให้เกษตรกรสามารถใช้ทรัพยากรได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น (Begum, Alam, Buysse, Frija, & Huylenbroeck, 2012) มีผลตอบแทนต่อพื้นที่สูงขึ้น

เนื่องจากเมล็ดพันธุ์ที่ได้จากบริษัทที่ให้ผลผลิตที่สูงกว่า (Nuchmorn, 2013) และสร้างโอกาสใหม่ ๆในการเข้าไปมีส่วนร่วมในตลาด (Freguin-Gresh, D'Haese, & Anseeuw, 2012) โดยเห็นว่า เกษตรพันธสัญญามาพร้อมกับโอกาสที่ดี และเอื้อประโยชน์ให้กับคู่สัญญาทั้งสองฝ่ายทั้งเกษตรกรและบริษัทภายใต้สัญญา (Ruammake, 2014)

อย่างไรก็ตาม การทำการเกษตรแบบระบบพันธสัญญานั้นมีความเสี่ยงสูง โดยเกษตรกรที่ทำสัญญาต้องให้ความสนใจเฝ้าระวัง รวมทั้งหาหนทางจากทั้งทางบริษัทและเกษตรกรเพื่อป้องกันความเสี่ยงที่จะเกิดขึ้นจากทั้งทางเกษตรกรเองในกระบวนการผลิต และทางบริษัท (Ekasingh, Kitchaicharoen, & Suebpongsung, 2011) อีกทั้งไม่อาจกล่าวได้ว่า การเกษตรในระบบนี้สามารถทำให้เกิดการพัฒนาชนบทโดยภาพรวมได้อย่างยั่งยืน เนื่องจากเน้นเพียงมิติทางเศรษฐกิจในแง่ของการตลาด หรือเป็นเพียงช่องทางหนึ่งในการช่วยให้เกษตรกรรายย่อยได้มีโอกาสนำสินค้าของตนเองออกสู่ตลาดได้ง่ายขึ้นเท่านั้น (Minot, 2007) นอกจากนั้น ยังขาดกลไกในการกำกับติดตามและควบคุมภายในระบบ เช่น ไม่มีบทลงโทษหากบริษัทผิดสัญญา อนุญาตให้บริษัทบอกเลิกสัญญาได้ หรือปัญหาเรื่องการผูกขาดหรืออำนาจเหนือตลาดของบริษัทในการกำหนดราคาปัจจัยการผลิต และผลผลิตแก่เกษตรกร ทำให้เกษตรกรถูกบีบคั้นทั้งปลายทาง และต้นทาง (Ekasingh, Kitchaicharoen, & Suebpongsung, 2011; Nuchmorn, 2013; Office of the Permanent Secretary for Interior, 2014) เมื่อต้องเผชิญกับเงื่อนไขและความเสี่ยงหลายรูปแบบในระบบพันธสัญญาเกษตรกรจึงต้องตัดสินใจเลือกระหว่างการปรับตัวเพื่อให้อยู่รอดในระบบต่อไปหรือไม่ก็ออกจากระบบสัญญาไปหาทางเลือกใหม่ (Montefrio & Sonnenfeld, 2013) เพราะในระหว่างที่อยู่ภายใต้ระบบสัญญา เกษตรกรเองก็ไม่ได้นิ่งเฉย แต่พยายามสะสมความรู้และประสบการณ์จนสามารถตัดสินใจได้เองว่าจะทำการเพาะปลูกแบบมีสัญญาหรือไม่มีสัญญา เนื่องจากสามารถประเมินผลประโยชน์ที่มีความแตกต่างกันได้ (Sriboonchitta & Wiboonpoongse, 2008)

มุมมองที่ใช้ในการอธิบายตัวตนของเกษตรกรในที่นี้จึงเป็นการให้ความสำคัญกับกระบวนการตอบสนอง หรือสะท้อนกลับ (Self-Reflexivity) ของเกษตรกรที่มีต่อระบบเกษตรพันธสัญญาเพื่อสะท้อนให้เห็นตัวตน (Agency) ของเกษตรกรกลุ่มนี้ที่สามารถคิด ตีความ แล้วจึงเลือกตอบสนองต่อระบบพันธสัญญา โดยการมองโครงสร้างและตัวบุคคลในลักษณะกำหนดซึ่งกันและกัน (Duality of Structure) ซึ่งเป็นวิธีคิดภายใต้ทฤษฎีการก่อตัวของโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม (Structuration Theory) ของ Giddens (1984) ซึ่งเป็นการตัดสินใจประเมินบนพื้นฐานของทรัพยากรที่มีอยู่เพื่อให้ตนเองและครอบครัวสามารถดำรงชีวิตอยู่ภายใต้ระบบเกษตรพันธสัญญาได้อย่างยั่งยืน โดยไม่ได้ยอมจำนนต่อโครงสร้างหรือระบบเสมอไป เนื่องจากสภาพสังคมในปัจจุบันซึ่งคนในสังคมต้องใช้ชีวิตอยู่ภายใต้ความไม่แน่นอนและความเสี่ยงในรูปแบบต่าง ๆ ผลักดันให้ทุกคนจำเป็นต้องหาวิธีการในการจัดการกับเงื่อนไขชีวิตเหล่านี้ด้วยตัวเอง การวิจัยครั้งนี้ จึงมุ่งตอบคำถามที่ว่าทำอย่างไรเกษตรกรจึงสามารถทำเกษตรกรรมอย่างยั่งยืนภายใต้ระบบพันธสัญญา โดยศึกษาตั้งแต่รูปแบบของระบบเกษตรพันธสัญญา กระบวนการและเงื่อนไขในการเข้าสู่ระบบ การประเมินความเสี่ยงและผลกระทบ ตลอดจนวิธีการจัดการ และตอบสนองต่อระบบ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาทรัพยากรพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับเกษตรกรในระบบเกษตรพันธสัญญา ทั้งนี้ เพื่อเป็นการเผยแพร่ประสบการณ์ที่เป็นประโยชน์สำหรับเกษตรกร และนำไปสู่ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายในการส่งเสริมประโยชน์จากการทำเกษตรในระบบพันธสัญญา และแนวทางในการแก้ไขปัญหาอย่างเป็นรูปธรรมเพื่อนำไปสู่การมีคุณภาพชีวิตที่ดี และการดำรงชีวิตอย่างยั่งยืนของเกษตรกรภายใต้ระบบดังกล่าว

วิธีการศึกษา

การวิจัยเชิงคุณภาพในครั้งนี้ เลือกเกษตรกรในพื้นที่จังหวัดนครปฐมเป็นกรณีศึกษา เนื่องจากเป็นพื้นที่การผลิตทางการเกษตรที่สำคัญแห่งหนึ่งในภูมิภาคตะวันตกของไทย อีกทั้ง มีการผลิตในระบบเกษตรพันธสัญญาหลายรูปแบบ เช่น ข้าว หน่อไม้ฝรั่ง ผักกินใบ เป็นต้น โดยเลือกศึกษาเฉพาะเกษตรกรที่มีประสบการณ์ร่วมกับระบบเกษตรพันธสัญญาจำนวน 21 ครัวเรือน ซึ่งหมายรวมถึง เกษตรกรที่เคยเข้าร่วมในระบบพันธสัญญา แต่ปัจจุบันได้สิ้นสุดการทำเกษตรในระบบดังกล่าวแล้ว โดยเปลี่ยนไปทำการเกษตรในรูปแบบอื่น ๆ แทน หรือ เกษตรกรที่อยู่ในระหว่างการเข้าร่วมในระบบเกษตรแบบพันธสัญญากับองค์กรใดองค์กรหนึ่ง จะในรูปแบบที่เกษตรกรเป็นผู้ทำข้อตกลงกับบริษัทโดยตรงหรือทำผ่านกลุ่มเกษตรกรหรือตัวแทนของเกษตรกรรายอื่น ๆ ก็ได้ โดยมีการทำสัญญาเป็นลายลักษณ์อักษรหรือไม่มีก็ได้ ทั้งนี้ใช้วิธีคัดเลือกกลุ่มตัวอย่างโดยการแนะนำกลุ่มตัวอย่าง

(Snowball Technique) ผ่านทางผู้ให้ข้อมูลสำคัญในชุมชน (Key Informant) ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล หมอชาวบ้านหรือหมอพื้นบ้านในชุมชน ผู้นำกลุ่มเกษตรกร และผู้นำกลุ่มแม่บ้าน เป็นต้น เก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-Depth Interview) และการสังเกตการณ์แบบไม่มีส่วนร่วม (Non-Participant Observation) โดยมีเครื่องมือการศึกษาที่สำคัญ คือ บันทึกภาคสนาม (Field Note) และแนวคำถาม ซึ่งประกอบด้วยข้อมูลเกี่ยวกับรูปแบบการทำเกษตรพันธสัญญา กระบวนการและเงื่อนไขในการเข้าสู่ระบบ ความเสี่ยงและผลกระทบที่ได้รับจากการเข้าร่วมในระบบ และวิธีการจัดการและตอบสนองต่อระบบของเกษตรกร วิเคราะห์ข้อมูลโดยการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) โดยชื่อและข้อมูลสำคัญที่จะสามารถสืบเนื่องไปจนถึงตัวผู้ให้ข้อมูลและองค์กรที่เกี่ยวข้องได้จะถูกเก็บเป็นความลับ เช่น ชื่อบุคคล ชื่อสถานที่ ชุมชน หมู่บ้าน และกลุ่มที่เกษตรกรสังกัด ตลอดจนองค์กรหรือบริษัทที่ทำการรับซื้อผลผลิต

ผลการศึกษา

เกษตรกรจำนวน 21 ครัวเรือนในเขตจังหวัดนครปฐม ซึ่งเคยมีประสบการณ์การทำพันธสัญญาแบบประกันราคาผลผลิตกับบริษัทในการเพาะปลูกประเภทพืชผัก เช่น หน่อไม้ฝรั่ง กะเพรา กวางตุ้ง โหระพา คะน้า ผักชีฝรั่ง และข้าว ซึ่งเป็นการเพาะปลูกในระบบอินทรีย์ทั้งหมด ในที่นี้มีเกษตรกรที่ตัดสินใจเลิกทำเกษตรพันธสัญญาไปแล้วจำนวน 6 ครัวเรือน โดยมี 2 ครัวเรือนที่ขาดทุนจากระบบพันธสัญญา อีก 3 ครัวเรือนตัดสินใจกลับไปค้าขายในระบบพ่อค้าคนกลางแบบเดิม และอีก 1 ครัวเรือน ตัดสินใจไปเปิดตลาดค้าปลีกของตนเอง ส่วนเกษตรกรที่เหลืออีก 15 ครัวเรือน ตัดสินใจอยู่ภายใต้ระบบพันธสัญญาต่อไปโดยพยายามปรับตัว และต่อรองเพื่อให้ตนเองสามารถอยู่รอดในระบบได้ ซึ่งการที่เกษตรกรจะตัดสินใจเลือกจัดการและตอบสนองต่อระบบเกษตรพันธสัญญาในลักษณะใดขึ้นอยู่กับทรัพยากรที่ตนเองมีอยู่และประเมินแล้วว่าเพียงพอหรือเหมาะสมกับทางเลือกในลักษณะใดได้บ้าง ซึ่งจากผลการศึกษา พบว่า ทรัพยากรซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญในการตัดสินใจและการปรับตัวของเกษตรกรประกอบด้วย “ตัวตน” ของเกษตรกร “องค์ความรู้” ที่จำเป็นสำหรับการปรับตัวในโลกปัจจุบัน ตลอดจน “เครือข่าย” ที่ทำให้เกษตรกรเข้าถึงทรัพยากรจำเป็นในด้านอื่น ๆ ดังนี้

“ตัวตน” ของเกษตรกร

1. อุดมการณ์ความเป็นเกษตรกร

เมื่อคนทั่วไปกล่าวถึงความเป็นเกษตรกรอาจนึกถึงเพียงแค่กลุ่มคนที่ทำนา ทำสวน ทำไร่ โดยไม่ได้สนใจว่าเป็นการเพาะปลูกด้วยวิธีใดและอย่างไร แต่สำหรับเกษตรกรส่วนหนึ่งรู้สึกภาคภูมิใจที่จะได้เป็นผู้ผลิตอาหารปลอดภัยเพื่อหล่อเลี้ยงประชากรของประเทศ โดยถือว่า การเข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญาซึ่งมีเงื่อนไขให้ปลูกพืชในระบบอินทรีย์เป็นการสร้างโอกาสให้เกษตรกรได้สามารถทำตามอุดมการณ์ความเป็นเกษตรกรได้อย่างเต็มที่ หลังจากได้เคยตั้งคำถามกับตัวเอง ในขณะที่ต้องปลูกพืชเพื่อเน้นส่งขายให้ได้แต่กำไรเป็นหลักโดยไม่สนใจว่าจะใช้สารเคมีมากน้อยแค่ไหนเพื่อเร่งผลผลิต ดังนั้น อุดมการณ์ดังกล่าวจึงกลายเป็นเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้เกษตรกรตัดสินใจเข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญา และพยายามรักษาสถานภาพดังกล่าวไว้ด้วยความภาคภูมิใจ

2. ความซื่อสัตย์สุจริต

เกษตรกรในระบบพันธสัญญาทุกรายพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า ความซื่อสัตย์ต่อกันระหว่างบริษัท กลุ่มเกษตรกร และเกษตรกร เป็นหัวใจสำคัญของระบบ ทุกส่วนล้วนมีความสำคัญเทียบเท่ากัน โดยเกษตรกรได้พยายามปฏิบัติตามเงื่อนไขที่ทั้งบริษัทและกลุ่มกำหนดไว้อย่างเคร่งครัด ถึงแม้ว่าบางเงื่อนไขจะค่อนข้างซับซ้อน ยุ่งยาก และอาจทำให้รายได้ลดน้อยลงบ้างก็ตาม ตัวอย่างเช่น กรณีที่ราคาพืชผักในท้องตลาดมีราคาสูงกว่าในระบบพันธสัญญา หากเกษตรกรตัดสินใจนำผลผลิตของตนเองออกขายในตลาดเป็นจำนวนมาก ก็จะทำให้ผลผลิตไม่พอส่งให้กับกลุ่มและบริษัทซึ่งจะส่งผลกระทบต่อการดำเนินงานของกลุ่มโดยรวม ดังนั้น เกษตรกรจึงจำเป็นต้องขายผลผลิตในราคาที่ต่ำกว่าท้องตลาดในช่วงนั้นเพราะถือเป็นเงื่อนไขที่ต้องปฏิบัติตาม นอกจากนั้น เงื่อนไขในรูปแบบการผลิต โดยเฉพาะการผลิตที่ถูกควบคุมด้วยระบบมาตรฐานอย่างระบบเกษตรอินทรีย์หรือการผลิตในระบบ GAP ซึ่งเป็นเงื่อนไขในการผลิตภายใต้พันธสัญญา ถึงแม้จะเป็นความยุ่งยาก แต่ก็เป็นสิ่งที่เกษตรกรละทิ้งไม่ได้ และต้องซื่อสัตย์กับกระบวนการผลิตทุกขั้นตอนและเป็นไปตามข้อกำหนดของกลุ่มหรือบริษัทเท่านั้น เพราะหากมีความผิดพลาดเกิดขึ้นนั่นหมายถึงความเสียหายทั้งระบบ เกษตรกรจึงต้องใส่ใจในกระบวนการผลิตของตนเองในทุกขั้นตอน เมื่อเกษตรกรปฏิบัติตามเงื่อนไขสัญญาทางบริษัทเองก็จะเข้าใจในกรณีที่ส่งไม่ได้ตามโควต้า เนื่องจาก

เป็นเหตุสุดวิสัย เช่น โรคลง ฝนแล้ง โดยไม่มีเรื่องการกดราคา

3. สถานภาพทางสังคมของเกษตรกร

สถานภาพทางสังคมในชุมชนของเกษตรกรถือเป็นเงื่อนไขหรือทุนทางสังคมที่สำคัญอย่างหนึ่งซึ่งเป็นช่องทางที่นำไปสู่โอกาสในด้านต่าง ๆ เช่น การเข้าถึงแหล่งความรู้ แหล่งทุน เนื่องจากข่าวสารมักจะแจ้งผ่านทางผู้นำชุมชนและกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน การเป็นสมาชิกกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งหรือมีตำแหน่งทางชุมชนอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงถือเป็นช่องทางที่ทำให้เกษตรกรได้รับข้อมูลข่าวสารในเรื่องที่เกี่ยวกับการทำเกษตรกรรมและอื่น ๆ ได้รวดเร็วขึ้น อีกทั้งสามารถใช้เป็นโอกาสนำไปสู่ช่องทางในการเข้าถึงทางเลือกการประกอบอาชีพอื่น ๆ ได้ เช่น การเข้าร่วมกลุ่มแม่บ้านทำให้มีทักษะในการประกอบอาชีพเพิ่มขึ้น และลดค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ในครัวเรือนได้ เช่น การผลิตน้ำยาสระผม น้ำยาล้างจาน การแปรรูปอาหาร ถนอมอาหาร เป็นต้น ในทางกลับกันหากไม่ได้เข้าร่วมกลุ่มใด ๆ ในชุมชนก็อาจกลายเป็นข้อเสียเปรียบในการเข้าถึงทั้งแหล่งความรู้ และเงินทุน

"องค์ความรู้" ที่จำเป็น สำหรับการปรับตัวในโลกปัจจุบัน

1. การใฝ่เรียนรู้ การสะสมความรู้และประสบการณ์ของเกษตรกร

สิ่งที่เกษตรกรมักพูดถึงและให้ความสำคัญในยามที่ประสบปัญหาในการผลิต นั่นคือ ความพยายามในการพึ่งตนเอง โดยอาศัยความรู้และประสบการณ์ที่มีอยู่ในการแก้ไขปัญหาก่อนในอันดับแรก เป็นที่น่าสังเกตว่า เกษตรกรในระบบพันธสัญญาต้องพยายามปรับตัวและลองผิดลองถูกในการแก้ไขปัญหา อันเนื่องมาจากการผลิตอยู่อย่างต่อเนื่อง ซึ่งเป็นเหมือนเงื่อนไขที่กระตุ้นให้เกษตรกรต้องกระตือรือร้นที่จะจัดการกับอุปสรรคต่าง ๆ อยู่เสมอ มิฉะนั้นจะไม่สามารถปฏิบัติตามเงื่อนไขสัญญาในการส่งผลผลิตให้กับกลุ่มหรือบริษัทได้ ตั้งแต่การปลูกให้สอดคล้องกับยอดการสั่งซื้อและความต้องการของบริษัทแต่ละแห่งที่แตกต่างกันด้วย ความรู้ส่วนใหญ่ที่เกษตรกรนำมาใช้จึงเป็นความรู้จากประสบการณ์ จากการลองผิดลองถูก และการเรียนรู้จากประสบการณ์ของคนอื่น ๆ การแสวงหาความรู้จึงเป็นวิธีการสำคัญที่ช่วยให้เกษตรกรรอดพ้นจากวิกฤตต่าง ๆ ซึ่งไม่มีสูตรสำเร็จ เช่น วิธีการกำจัดศัตรูพืชโดยไม่จำเป็นต้องใช้สารเคมีหรือยาปราบศัตรูพืช แต่อาศัยวิธีการทางธรรมชาติที่หลากหลายซึ่งเป็นเทคนิคหรือวิธีการเฉพาะ หรือกรณีของการใช้ปุ๋ยซึ่งต้องเรียนรู้ลักษณะของปุ๋ย และช่วงเวลาที่จะใช้ หรือการป้องกันโรคในผัก เป็นต้น อีกทั้ง การแสวงหาช่องทางในการเพิ่มพูนความรู้จากการเข้าร่วมการฝึกอบรมด้วยตนเองโดยไม่ได้ผ่านการบอกเล่าจากคนอื่น สำหรับเกษตรกรรุ่นใหม่ การใช้สื่อสังคมยุคใหม่ เช่น ไลน์ และเฟซบุ๊ค ได้กลายเป็นอีกช่องทางหนึ่งในการเพิ่มพูนความรู้และเป็นแหล่งแลกเปลี่ยนเรียนรู้ที่ช่วยให้เกษตรกรนำมาปรับใช้ในแปลงของตนเอง และเป็นการสร้างเครือข่ายทั้งในเชิงของผู้ผลิต และเครือข่ายทางการตลาดด้วย

2. การวางแผนการทำงานอย่างเป็นระบบ

การจะมีผลผลิตส่งขายให้กับบริษัทอย่างต่อเนื่อง สิ่งสำคัญ คือ ระบบการบริหารจัดการและการวางแผนในการผลิตที่ดี ในแต่ละกลุ่มกว่าจะได้รูปแบบการผลิตที่ลงตัวและต่อเนื่องจำเป็นต้องอาศัยการลองผิดลองถูกอยู่หลายครั้ง ในกรณีของการปลูกผัก จำเป็นต้องวางแผนตั้งแต่การแบ่งกลุ่มการผลิตหรือแบ่งสายการผลิตสำหรับผักแต่ละชนิด เพื่อให้เพียงพอกับจำนวนยอดการสั่งซื้อในแต่ละวัน การคำนวณจำนวนเมล็ดพันธุ์ที่จะใช้ในแต่ละแปลง การคำนวณวันหรือช่วงเวลาในการปลูกของเกษตรกรแต่ละรายเพื่อให้พอดีกันกับช่วงเวลาในการเก็บผลผลิต และมีการสำรองไว้ในกรณีที่เกิดปัญหาแปลงของเกษตรกรบางรายไม่สามารถมีผลผลิตส่งให้กับกลุ่มได้ เช่น กรณีผักเป็นโรค ซึ่งต้องใช้เวลาในการลองผิดลองถูกในการปลูกอยู่นานพอสมควรกว่าจะได้ระบบการผลิตที่ลงตัว และสามารถส่งผักให้กับบริษัทได้อย่างต่อเนื่อง เพื่อเกษตรกรจะไม่ต้องสูญเสียรายได้จากการที่ต้องทิ้งผลผลิตไปกรณีผักที่ปลูกได้มีปริมาณเกินกว่ายอดการสั่งซื้อหากไม่มีตลาดอื่นรองรับ ซึ่งนับเป็นการสูญเสียทรัพยากรที่ต้องลงทุนไป และสูญเสียรายได้ไปพร้อม ๆ กันด้วย

3. การจัดการและควบคุมสมาชิกในกลุ่มให้ปฏิบัติตามเงื่อนไข

การทำพันธสัญญาผ่านกลุ่มจำเป็นอย่างยิ่งที่สมาชิกภายในกลุ่มต้องทำตามเงื่อนไขที่กำหนดไว้อย่างเคร่งครัด เพราะหากมีปัญหาเกิดขึ้นแม้กับเกษตรกรเพียงรายเดียวก็จะส่งผลกระทบต่อผลประกอบการของกลุ่มด้วย ไม่ว่าจะเป็นความเคร่งครัดในเรื่องการของผลิตให้เป็นไปตามเงื่อนไขของบริษัท เช่น ขนาดของต้น น้ำ ปุ๋ย ความเคร่งครัดในการใช้สารเคมี การใช้ยา ถึงแม้ว่าบริษัทจะสามารถตรวจสอบได้ว่า ผลผลิตที่ไม่ได้มาตรฐานมาจากเกษตรกรรายไหน แต่ก็ถือเป็นความรับผิดชอบของกลุ่มที่ต้องร่วมกัน

ตรวจสอบกันเอง และช่วยกันควบคุมคุณภาพของสินค้า เพราะส่งผลต่อความน่าเชื่อถือของกลุ่มด้วย สมาชิกภายในกลุ่มจึงจำเป็นต้องยึดมั่นในกฎกติกาของกลุ่มอย่างเคร่งครัด ไม่ใช่คำนึงถึงแต่ผลประโยชน์ของตนเองเป็นหลัก เพราะมีกรณีเกษตรกรที่ส่งผลผลิตขายผ่านพ่อค้าคนกลางในขณะที่ผลิตส่งให้กับระบบพันธสัญญาด้วยเพื่อเพิ่มรายได้ และป้องกันไม่ให้ผลผลิตที่เกินยอดการสั่งซื้อต้องถูกทิ้งไปโดยไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ ซึ่งหากช่วงไหนที่ราคาผลผลิตในท้องตลาดมีราคาสูงกว่าราคาที่รับซื้อในระบบพันธสัญญาก็มักเกิดกรณีที่เกษตรกรนำผลผลิตไปส่งขายในตลาดเป็นจำนวนมากจนไม่เพียงพอส่งให้กับบริษัทจนทำให้กลุ่มเสียหายในที่สุด เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดกรณีแบบนี้จึงต้องมีการตกลงกันตั้งแต่แรก หรือมีวิธีการในการควบคุมและตรวจสอบเกษตรกรที่ไม่ปฏิบัติตามกฎ เช่น ต้องใช้วิธีปรับหรือใช้วิธีการตรวจสอบอย่างเคร่งครัดมากขึ้น นอกจากนั้นยังมีกรณีที่เกษตรกรไปทำพันธสัญญากับบริษัทอื่น ๆ ที่เป็นคู่แข่ง โดยบริษัทเสนอแรงจูงใจที่น่าสนใจกว่า เช่น การลดมาตรฐานการผลิตลง ไม่ต้องยุ่งยากซับซ้อน รายได้ที่สูงกว่า การจ่ายเงินที่รวดเร็วกว่า ทำให้เกิดความแตกแยกและขัดแย้งกันในกลุ่ม จนทำให้ต้องยกเลิกการรวมกลุ่มกันในที่สุด

“เครือข่าย” ที่ทำให้เกษตรกรเข้าถึงทรัพยากร

1. การสร้างเครือข่ายความรู้และประสบการณ์

สิ่งที่เป็นเงื่อนไขสำคัญอย่างยิ่งในการอยู่รอดในระบบพันธสัญญาของเกษตรกร คือ การมีประสบการณ์และองค์ความรู้ดังที่กล่าวมาแล้ว เกษตรพันธสัญญาบางกลุ่มไม่สามารถทำตามเงื่อนไขที่ตกลงกับบริษัทได้เนื่องจากไม่มีผลผลิตส่งได้ตามยอดการสั่งซื้อ เพราะประสบปัญหาในเรื่องของผลผลิตไม่เป็นไปตามที่คาดหวังเพราะประสบปัญหาภัยแล้งและโรคระบาดในพืชแต่ละประเภท ดังนั้นวิธีการที่จะทำให้มีผลผลิตได้อย่างต่อเนื่องคือ การนำความรู้และประสบการณ์ต่าง ๆ มาใช้ในการจัดการ ซึ่งองค์ความรู้เหล่านี้หากมาจากประสบการณ์ที่สั่งสมมาของเกษตรแต่ละรายอาจจะไม่เพียงพอ หรือทำให้เกษตรกรอยู่รอดกันเป็นราย ๆ ไปเท่านั้น แต่หากมีการแลกเปลี่ยนและถ่ายทอดประสบการณ์เหล่านี้ในระหว่างเกษตรกรด้วยกันแล้วจะยิ่งช่วยทำให้เกษตรกรอยู่รอดในระบบได้อย่างยั่งยืนมากขึ้น ซึ่งไม่เพียงแค่เกษตรกรแต่ละรายเท่านั้นที่สามารถแก้ไขปัญหาได้ แต่ทำให้กลุ่มยังคงมีผลผลิตส่งให้บริษัทได้อย่างต่อเนื่องเพราะการทำพันธสัญญาผ่านกลุ่ม หากผลผลิตของเกษตรกรบางรายในกลุ่มไม่เพียงพอก็จะส่งผลกระทบต่อผลผลิตของกลุ่มที่จะต้องส่งให้บริษัทตามยอดการสั่งซื้อด้วย การสร้างเครือข่ายเพื่อแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ระหว่างเกษตรกรภายในกลุ่มจึงเป็นทรัพยากรสำคัญในการทำให้เกษตรกรสามารถมีผลผลิตส่งให้กับกลุ่มและส่งให้บริษัทพันธสัญญาได้อย่างต่อเนื่อง

2. การเข้าถึงเครือข่ายแหล่งทุน และการบริหารจัดการเงินทุน

ปัจจุบันถึงแม้จะมีแหล่งทุนให้เกษตรกรได้เข้าถึงและนำไปใช้ในการทำเกษตรกรรมจากหลายแหล่งมากขึ้น ทั้งการกู้เงินจาก ธกส. ซึ่งเป็นแหล่งทุนที่เกษตรกรแทบทุกรายใช้เป็นทุนสำหรับการทำเกษตรกรรม แต่การรวมกลุ่มกันของเกษตรกรจะทำให้เกษตรกรมีโอกาสที่จะเข้าถึงแหล่งทุนต่าง ๆ ได้มากขึ้น เนื่องจากผู้ให้ทุนส่วนใหญ่จะคาดหวังโอกาสในการพัฒนาหรือผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้น ซึ่งเห็นว่าการรวมกันเป็นกลุ่มจะมีโอกาสในการพัฒนาศักยภาพและสร้างประโยชน์ให้กับเกษตรกรได้มากกว่า ทุนในลักษณะนี้มีทั้งทุนในลักษณะการกู้ยืมหรือทุนที่มีเงื่อนไขสัญญา และทุนแบบให้เปล่า ซึ่งในมุมมองของเกษตรกรและผู้นำกลุ่มเกษตรกรนั้น ทุนแบบให้เปล่าจะเป็นประโยชน์กับเกษตรกรมากกว่า เนื่องจากหากเป็นทุนแบบมีเงื่อนไขหรือทุนกู้ยืมเมื่อเงินกระจายออกไปแล้วโอกาสที่จะรวบรวมคืนมาจะเป็นไปได้ยาก แต่เมื่อได้เงินทุนมาแล้ว หากไม่รู้จักบริหารจัดการทุน เงินทุนเหล่านั้นก็จะหมดไปอย่างรวดเร็วและไม่ได้ใช้ประโยชน์อย่างต่อเนื่อง ดังนั้นการบริหารจัดการเงินที่กลุ่มได้รับจึงมีความจำเป็น โดยเฉพาะการทำให้เงินทุนเหล่านั้นเกิดประโยชน์เพิ่มขึ้น ดังตัวอย่างการบริหารจัดการเงินทุนของกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกผักปลอดสารที่ใช้วิธีการนำเงินทุนที่ได้จากแหล่งทุนมาใช้ในการจัดซื้อเมล็ดพันธุ์ และเป็นค่าใช้จ่ายให้กับบริษัทพันธสัญญาในกรณีที่เกิดปัญหาโรคระบาดในพืชซึ่งต้องขอความช่วยเหลือจากบริษัทให้เข้ามาจัดการแก้ไขปัญหาให้ ในขณะเดียวกันยังสามารถใช้เป็นต้นทุนในกิจการอย่างอื่น รวมทั้งการให้ความช่วยเหลือสมาชิกได้กู้ยืมในยามจำเป็นอีกด้วย การบริหารจัดการให้เกิดสภาพคล่องทั้งกับกลุ่มและสมาชิกจึงมีส่วนสำคัญที่ทำให้ระบบอยู่ได้อย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะการที่ทำให้สมาชิกมีรายได้อย่างต่อเนื่องถือเป็นปัจจัยสำคัญ ซึ่งการทำให้ทุนที่มีอยู่งอกเงยขึ้นไม่ได้มีเป้าหมายในการแสวงหากำไร แต่เป็นการสะสมทุนสำรองเพื่อให้การบริหารจัดการภายในกลุ่มมีสภาพคล่องมากขึ้น

3. การมีเครือข่ายกับผู้นำที่เข้มแข็งและเสียสละ

การทำเกษตรพันธสัญญาผ่านกลุ่มตัวแทนจะราบรื่นหรือไม่ส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับผู้นำกลุ่ม ตั้งแต่การตัดสินใจเลือกทำพันธสัญญากับบริษัท การบริหารจัดการกลุ่ม การจัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้นทั้งในกระบวนการผลิต และการทำงานเป็นกลุ่ม ตลอดจนการต่อรองกับบริษัทพันธสัญญา การเข้าร่วมกลุ่ม และความเหนียวแน่นของกลุ่ม ซึ่งส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับความเชื่อมั่นและเชื่อใจในตัวผู้นำ อีกทั้งผู้นำกลุ่มที่มีศักยภาพจะพยายามหาช่องทางเพิ่มเติมให้กับเกษตรกร เช่น ช่องทางการตลาด และทุนสนับสนุนเพิ่มเติมให้กับกลุ่ม นอกจากจะต้องอาศัยความรู้ความสามารถที่มีอยู่แล้ว ผู้นำยังต้องเป็นผู้เสียสละผลประโยชน์ส่วนตัวบางอย่างด้วย เช่น ผู้นำกลุ่มอาจต้องรับผิดชอบในการจัดส่งผลผลิตให้กับกลุ่มแทนการจ้างงานจากบุคคลอื่น โดยใช้เวลาและเป็นผู้รับผิดชอบค่าใช้จ่ายในการขนส่งดังกล่าว อีกทั้ง ในกรณีที่ผลผลิตไม่เป็นไปตามเงื่อนไขที่บริษัทต้องการยังเป็นความรับผิดชอบของผู้นำที่จะหาทางออกให้กับสมาชิก เพื่อให้สมาชิกไม่สูญเสียรายได้ แต่ข้อเสียคือภาระหนักต่าง ๆ ต้องตกอยู่แก่ตัวผู้นำกลุ่มแต่ผู้เดียว

4. การสร้างเครือข่ายกับผู้สนับสนุนภายนอก

การรวมกลุ่มเกษตรกรถือเป็นการสร้างเครือข่ายและดึงการสนับสนุนต่าง ๆ จากภายนอกเข้าสู่กลุ่มได้มากขึ้น เช่น เครือข่ายที่เกิดจากการศึกษาดูงานจากบุคคลภายนอก โอกาสในการเข้าถึงแหล่งความรู้ในการฝึกอบรมและศึกษาดูงานของเกษตรกร เครือข่ายการให้ความช่วยเหลือจากหน่วยงานภายนอกทั้งในส่วนราชการ เช่น การแก้ไขปัญหาในเรื่องดินหรือศัตรูพืช ซึ่งมักได้รับการช่วยเหลืออย่างดีจากหน่วยงานด้านการเกษตรทั้งในระดับจังหวัด ระดับอำเภอ และอื่น ๆ เช่น เกษตรอำเภอ เกษตรจังหวัด หรือกรมพัฒนาที่ดิน ที่เข้ามาช่วยแก้ไขปัญหาเรื่องดิน เป็นต้น นอกจากนั้น การมีเครือข่ายกับหน่วยงานราชการ สถาบันการศึกษา และหน่วยงานภายนอกอื่น ๆ ยังเป็นทางเลือกในด้านการตลาด เช่น การเป็นสื่อกลางหาตลาดให้ขายในหน่วยงานราชการ งานที่จัดภายในจังหวัด และในห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่ในกรุงเทพฯ เป็นต้น

5. การมี “ตลาดล่าง”

คำว่า “ตลาดล่าง” ในที่นี้สำหรับเกษตรกร คือ การมีตลาดอื่นส่งขายนอกเหนือจากการส่งผลผลิตในระบบพันธสัญญา ในขณะที่มีตลาดของระบบพันธสัญญาเป็นตลาดหลัก ส่วนใหญ่เป็นการส่งขายผ่านพ่อค้าคนกลางในระบบตลาดซึ่งราคาผลผลิตจะไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับราคาของตลาดในช่วงนั้น อาจถือเป็นรายได้เสริมในกรณีที่มีผลผลิตมากเกินกว่ายอดการสั่งซื้อ เพื่อไม่ให้ผลผลิตส่วนเกินต้องถูกทิ้งไปเปล่า ๆ แต่เกษตรกรต้องตระหนักว่าเป็นส่วนเกินจากที่ส่งให้กับบริษัทแล้วเท่านั้น ถือเป็นช่องทางหนึ่งที่ช่วยเสริมหรือลดความเสี่ยงในกรณีที่ไม่สามารถคาดปริมาณยอดการสั่งซื้อได้ และเนื่องจากผลผลิตที่ปลูกในระบบพันธสัญญาในที่นี้เป็นระบบอินทรีย์ซึ่งเป็นผักปลอดสารที่มีคุณภาพ สินค้าจึงเป็นที่ต้องการของตลาด หรือการที่เกษตรกรบางรายมีแผงในตลาดเป็นของตนเอง จึงสามารถเอาผักที่เหลือจากยอดการสั่งซื้อไปวางขายที่แผงผักได้รวมทั้งรับผักชนิดอื่นจากที่อื่นมาวางขายได้อีกด้วย ในขณะที่ เกษตรกรบางรายที่ไม่มีตลาดอื่นรองรับก็จะต้องแบกรับความเสี่ยงจากการผลิตที่มากเกินปริมาณยอดการสั่งซื้อ ดังเช่น เกษตรกรผู้เคยปลูกผักอินทรีย์ส่งให้กลุ่มพันธสัญญา แต่ในที่สุดก็ตัดสินใจออกจากการเป็นสมาชิกกลุ่ม เพราะได้ยอดการสั่งซื้อน้อยกว่าผลผลิตที่ปลูกได้จนต้องทิ้งผลผลิตส่วนเกินนั้นไป นอกจากนั้น ตลาดล่างในที่นี้ยังรวมถึงการมีผลผลิตอื่น ๆ ส่งขายผ่านตลาดในกรณีที่ไม่มีผลผลิตส่งให้กับบริษัทพันธสัญญาอันเนื่องมาจากปัญหาด้านการผลิต เช่น ในช่วงที่เกษตรกรประสบปัญหาภัยแล้งทำให้ไม่สามารถเพาะปลูกข้าวและพืชผักได้ แต่เกษตรกรส่วนหนึ่งยังมีรายได้จากการเก็บดอกรักขาย หรือปลูกไม้ดอกอื่น ๆ ส่งขายผ่านตลาด หรือเกษตรกรบางรายที่ปลูกผักขายบริษัทเป็นหลัก แต่พอมีเวลาว่างก็จะปลูกกระชาย และทำนาไว้เผื่อขายเป็นรายได้เสริมอีกด้วย

6. การช่วยเหลือพึ่งพาและความเหนียวแน่นของกลุ่มและสมาชิก

การทำเกษตรพันธสัญญาผ่านกลุ่มตัวแทนจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการช่วยเหลือพึ่งพากันภายในกลุ่ม เนื่องจากจะต้องมีการวางแผนการผลิตร่วมกัน เพื่อให้มีผลผลิตเพียงพอส่งให้กับบริษัทตามเงื่อนไขได้อย่างต่อเนื่อง เช่น การช่วยเหลือกันในรูปแบบของการ “เอาแรง” ยังถูกนำมาใช้เป็นส่วนหนึ่งของระบบการผลิต เห็นได้จากในกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกผักบุ้ง นอกจากจะมีการแบ่งสายกันปลูกผักเพื่อให้มีผลผลิตเพียงพอและต่อเนื่องแล้ว ในกลุ่มผู้ปลูกแต่ละสายยังสร้างข้อตกลงในการร่วมด้วยช่วยกันเก็บผลผลิตในแต่ละวันโดยผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันถึงแม้จะไม่ใช่แปลงของตนเอง แต่ใช้วิธีอาศัยแรงงานของผู้ปลูกด้วยกันเอง โดยแต่ละวันผู้เป็นเจ้าของแปลงที่จะเก็บผลผลิตในวันนั้น

จะเป็นผู้ตระเตรียมเครื่องไม้เครื่องมือรวมทั้งข้าวปลาอาหารไว้ให้สำหรับเพื่อนในกลุ่มที่มาช่วยเอาแรงเก็บผลผลิตในวันนั้น ๆ พอในวันถัดไปก็จะเป็นหน้าที่ของเจ้าของแปลงรายต่อไปที่จะทำเช่นเดียวกัน หมุนเวียนไป ทำให้ไม่จำเป็นต้องจ้างแรงงานภายนอกมาช่วยในการเก็บผลผลิต ช่วยลดต้นทุนในด้านแรงงาน อีกทั้ง ยังเป็นการสร้างความสัมพันธ์ในกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกในสายเดียวกันด้วย ในมุมมองของเกษตรกรถือว่าสิ่งนี้เป็นงานส่วนรวมที่ทุกคนจะต้องให้ความสำคัญไม่แพ้งานส่วนตัว เพราะถือว่าส่งผลต่อความอยู่รอดของกลุ่ม และนำไปสู่การสร้างความเหนียวแน่นของกลุ่มด้วย อีกทั้งความสามัคคี การช่วยเหลือพึ่งพา และการปรึกษาหารือกันในกลุ่มก็สำคัญ บรรยากาศจึงเป็นการพึ่งพาไม่ใช่การแข่งขันกัน อีกทั้ง ระบบการรับสมาชิกกลุ่มก็มีความสำคัญ เนื่องจากมีความเป็นไปได้ว่า กลุ่มที่เริ่มมีความมั่นคงมีการสร้างรายได้มาก ย่อมมีเกษตรกรที่อยากเข้าร่วมกลุ่มเพิ่มขึ้น กลุ่มจึงจำเป็นต้องจัดระบบการคัดกรองสมาชิกเพื่อให้ได้เกษตรกรที่มีความตั้งใจจริงและปฏิบัติตามเงื่อนไขของกลุ่มได้อย่างเคร่งครัด ในกรณีของกลุ่มเกษตรผู้ปลูกผักปลอดสารจึงใช้การรับสมาชิกใหม่โดยผ่านการคัดกรองจากสมาชิกด้วยกันเองโดยให้สมาชิกเป็นผู้รับรองหากจะมีการรับสมาชิกใหม่ ถือเป็นการตรวจสอบและคัดกรองสมาชิกไปในตัว เพราะหากไม่ได้คัดกรองอย่างดีก็จะส่งผลต่อรายได้และผลประโยชน์โดยรวมของกลุ่ม ถือว่าเป็นการใช้วิธีการควบคุมกันเองของสมาชิกโดยไม่ต้องใช้เฉพาะผู้นำกลุ่มในการตรวจสอบและควบคุม

7. การช่วยเหลือพึ่งพากันในครอบครัวและชุมชน

การช่วยเหลือพึ่งพากันในครอบครัวถือเป็นพื้นฐานที่สำคัญอย่างยิ่งสำหรับเกษตรกร นับตั้งแต่กระบวนการตัดสินใจในการเข้าร่วมในระบบพันธสัญญา และความพยายามในการทำเกษตรกรรมภายใต้เงื่อนไขของพันธสัญญา ซึ่งมีขั้นตอนมากกว่าการผลิตแบบเสรี เกษตรกรในหลายครัวเรือนจึงมีสมาชิกในครอบครัวช่วยเหลือทั้งในฐานะแรงงาน และผู้สนับสนุนในกระบวนการผลิต ช่วยให้เกษตรกรได้แบ่งเบาทั้งภาระการทำงานและเป็นการลดต้นทุนในการจ้างแรงงาน อย่างไรก็ตาม การมีสมาชิกในครอบครัวรวมทั้งตัวเกษตรกรเองประกอบอาชีพที่มีความหลากหลายยังเป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งในการลดความเสี่ยงหากเกิดความผิดพลาดหรือความไม่แน่นอนในการผลิตทางเกษตรกรรรม เช่น ในกรณีเกิดภัยแล้งหรือโรคระบาดของพืชจนผลผลิตเสียหาย สำหรับเกษตรกรที่มีสมาชิกในครอบครัวประกอบอาชีพอื่น ๆ ก็จะสามารถรองรับปัญหาในเรื่องของรายได้ที่ขาดช่วงได้ในระยะหนึ่ง ตัวอย่างเช่น กรณีของเกษตรกรผู้ปลูกผักอินทรีย์ที่มีสมาชิกในครอบครัวประกอบอาชีพเย็บผ้าด้วย ถือเป็นแหล่งรายได้อีกช่องทางหนึ่งในกรณีที่เคยเกิดน้ำท่วมจนผลผลิตเสียหายและไม่สามารถเพาะปลูกได้ช่วงหนึ่ง หรือกรณีของเกษตรกรที่ปัจจุบันปลูกหน่อไม้ฝรั่ง อีกทั้งยังทำนาตามฤดูกาล และทดลองเลี้ยงกุ้งด้วย นอกจากนั้น ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกันภายในชุมชน ยังช่วยทำให้เกิดการกระจายผลประโยชน์ไปสู่ครัวเรือนอื่น ๆ ในชุมชนมากขึ้น อย่างในกรณีที่การปลูกผักส่งบริษัทมีแนวโน้มที่จะสร้างความมั่นคงในรายได้อย่างต่อเนื่อง แทนที่เกษตรกรจะแข่งขันกันหรือกีดกันไม่ให้เกษตรกรรายอื่นเข้ามาเป็นคู่แข่ง แต่ผู้ที่เคยประสบความสำเร็จแล้วกลับมองเป็นโอกาสที่จะช่วยเหลือให้เกษตรกรรายอื่น ๆ ได้มีโอกาสทางเศรษฐกิจ เช่นเดียวกับตนเอง ดังเช่น เกษตรกรผู้ปลูกหน่อไม้ฝรั่งรายหนึ่งที่เดิมอยู่ในฐานะที่เป็น “ลูกไร่” มาก่อน แต่หลังจากได้รับโอกาสและความช่วยเหลือจากเกษตรกรอาวุโสซึ่งชักชวนให้เริ่มลงทุนเอง โดยการให้ยืมเงินลงทุนและที่ดิน จนในปัจจุบันเกษตรกรรายใหม่สามารถสร้างรายได้เพิ่มขึ้นและพึ่งพาตนเองได้

อภิปรายผลการศึกษา

การตัดสินใจของเกษตรกรไม่ว่าจะเป็นการคงอยู่ในระบบพันธสัญญาต่อไปหรือยุติการเข้าร่วมก็ตามล้วนแต่มีเป้าหมายเดียวกัน คือ การทำให้ตนเองสามารถดำรงชีวิตบนเส้นทางสายเกษตรกรรมได้อย่างยั่งยืน ซึ่งมีประเด็นที่น่าสนใจอันจะนำไปสู่การพัฒนาการเกษตรภายใต้ระบบพันธสัญญา ดังนี้

1. ความพยายามในการต่อรองกับระบบพันธสัญญาของเกษตรกร

กระบวนการปรับตัวของเกษตรกรในระบบพันธสัญญาได้สะท้อนให้เห็นความมี *“ตัวตน”* ของเกษตรกรที่ไม่ได้รอรับความเสี่ยง หรือถูกควบคุมจากระบบเสมอไป แต่เกษตรกรเองอยู่ในฐานะที่สามารถเป็นผู้คิด ตีความ และเลือกตอบสนอง หรือกระทั่งเป็นกลไกหนึ่งในการเข้าไปเปลี่ยนแปลงระบบเหล่านี้ได้ตามวิธีคิดของ Giddens (1984) โดยการประเมินฐานทรัพยากรที่ตนเองมีอยู่ และพยายามสะสมตลอดจนใช้ทรัพยากรเหล่านั้นเป็นฐานของอำนาจในการต่อรองและปรับตัว โดยอาศัยทั้งความรู้ และเครือข่ายที่ตนมีอยู่ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับการตัดสินใจของเกษตรกร บางราย

จึงเลือกที่จะเสี่ยงกับรายได้แต่อยู่อย่างสบายใจโดยการออกจากระบบพันธสัญญา ในขณะที่บางรายยังคงเลือกอยู่ในระบบถึงแม้จะต้องอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์บางอย่างแต่พึงพอใจที่จะไม่แบกรับความเสี่ยงเรื่องรายได้ ส่วนบางรายเลือกที่จะเสี่ยงไปพร้อมกับผู้นำกลุ่ม เป็นต้น

2. เงื่อนไขหรือบริบทอื่น ๆ ที่นอกเหนือการควบคุมของเกษตรกร

อย่างไรก็ตาม ที่กล่าวมาทั้งหมดเรียกได้ว่า เป็นทรัพยากรภายใน หรือทรัพยากรจากตัวเกษตรกรหรือกลุ่มเกษตรกรเอง ซึ่งแต่ละคนอาจมีได้แตกต่างกัน ทั้งในแง่ของ *"ความรู้"* ในการจัดการกับปัญหาและอุปสรรคในการเพาะปลูก หรือการบริหารจัดการกลุ่ม ตลอดจน การมี *"เครือข่าย"* ทั้งกับ กลุ่ม ผู้นำ สมาชิกอื่น ๆ ในชุมชน รวมทั้งการสนับสนุนจากครอบครัว แต่นอกเหนือจากทรัพยากรในระดับกลุ่มตัวแทนและทรัพยากรที่เกิดขึ้นจากตัวเกษตรกรเองแล้ว ยังมีเงื่อนไขหรือบริบทอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับระบบพันธสัญญา ซึ่งส่งผลต่อการตัดสินใจและการจัดการของเกษตรกรด้วย ซึ่งเงื่อนไขบางอย่างอยู่ในภาวะที่เกินการควบคุมของเกษตรกร ดังนี้

2.1 การตรวจสอบและควบคุมบริษัทพันธสัญญา

ความเสี่ยงของเกษตรกรในระบบพันธสัญญาเริ่มต้นตั้งแต่โอกาสในการได้ทำพันธสัญญากับบริษัทที่มีคุณธรรม ซื่อสัตย์ และไม่คดโกง ซึ่งไม่ใช่เกษตรกรทุกรายที่จะโชคดีโดยได้เริ่มต้นกับบริษัทที่ดีในทันที การเลือกบริษัทพันธสัญญาจึงถือเป็นความเสี่ยงที่สำคัญอย่างหนึ่ง เพราะบางบริษัทที่เข้ามาติดต่อกับกลุ่มมีแนวโน้มที่จะคดโกงเกษตรกร และไม่ซื่อสัตย์ ซึ่งส่งผลกระทบให้เกษตรกรต้องแบกรับภาระของรายได้ที่สูญเสียไปจากการส่งผลผลิตให้กับบริษัท แต่บริษัทไม่ยอมจ่ายเงินตามเงื่อนไขที่กำหนดหรือจ่ายเช็คที่ไม่มีเงินในบัญชีให้กับเกษตรกร รวมถึงกรณีที่บริษัทใช้วิธีการสวมผลผลิตด้อยคุณภาพหรือไม่เป็นไปตามเกณฑ์การผลิตของเกษตรกรรายอื่นภายนอกนำมารวมกับผลผลิตของกลุ่มเกษตรกรที่ได้รับใบรับรองมาตรฐาน GAP อีกทั้ง การแข่งขันกันเองของบริษัทต่าง ๆ ก็เป็นอีกส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดความไม่มั่นคงและลดทอนความเชื่อมั่นในระบบพันธสัญญา อีกทั้ง ยังมีบริษัทที่ตั้งใจมาค้ากำไรกับเกษตรกรโดยการมาทำหน้าที่เป็นผู้รวบรวมผลผลิต ซึ่งพยายามแสดงบทบาทเหมือนเป็นบริษัทพันธสัญญา แต่จริง ๆ แล้วมีลักษณะไม่แตกต่างจากพ่อค้าคนกลาง โดยบริษัทเหล่านี้จะทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางในการรับซื้อผลผลิตนำไปส่งขายให้กับบริษัทที่ตนมีเงื่อนไขพันธสัญญาไว้ และมีการสร้างแรงจูงใจให้กับเกษตรกรโดยการเสนอจะให้เงินแก่เกษตรกรทันทีที่ส่งผลผลิตโดยไม่ต้องรอเข้าสู่กระบวนการบรรจุสินค้า แต่อาจเสนอราคาให้ต่ำกว่า ซึ่งทำให้เกิดการเสียระบบ ส่วนบริษัทเหล่านี้จะได้เงินส่วนต่างจากการเป็นผู้รวบรวมจากเกษตรกรรายเล็กรายน้อยไปส่งให้กับบริษัท

2.2 ระบบการควบคุมมาตรฐานการผลิต

นอกจากนั้น รูปแบบของการทำเกษตรกรรมที่ระบุไว้ในพันธสัญญาไม่ว่าจะเป็นระบบการปลูกพืชอินทรีย์หรือการผลิตพืชในระบบ GAP หรือการผลิตอาหารตามมาตรฐาน GMP ยังถือเป็นเงื่อนไขที่มีส่วนทำให้รูปแบบการผลิตในระบบพันธสัญญามีความซับซ้อนมากขึ้น เพราะนอกจากจะต้องทำตามเงื่อนไขการผลิตภายใต้สัญญาเกี่ยวกับรูปแบบการซื้อขายผลผลิตกับทางบริษัทแล้ว เกษตรกรยังจำเป็นต้องปฏิบัติตามเงื่อนไขของระบบการผลิตดังกล่าวอีกด้วย สิ่งเหล่านี้เป็นเหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้เกษตรกรหลายรายตัดสินใจออกจากระบบเกษตรพันธสัญญา เนื่องจากเงื่อนไขที่ซับซ้อนเหล่านี้ เพราะไม่เพียงแต่เกษตรกรต้องใช้เวลาและความเอาใจใส่อย่างยิ่งในการดูแลระบบการผลิตอย่างเคร่งครัดเท่านั้น แต่ยังรวมถึงภาระในด้านค่าใช้จ่ายที่เพิ่มสูงขึ้นในการลงทุนภายใต้ระบบดังกล่าวอีกด้วย ที่เห็นได้อย่างชัดเจน คือ การผลิตภายใต้ระบบเกษตรกรอินทรีย์ในขั้นตอนของการเตรียมแปลงเพื่อให้ผ่านมาตรฐานของเกษตรอินทรีย์ที่มีความซับซ้อน อีกทั้ง ยังใช้เวลาในการตรวจสอบมาตรฐาน โดยที่เกษตรกรเจ้าของแปลงต้องเป็นผู้รับผิดชอบในการจัดการในเรื่องดังกล่าว จนทำให้เกษตรกรหลายรายต้องตัดสินใจเลิกทำเกษตรกรรมในระบบดังกล่าว และมองว่านี่เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกษตรกรปฏิเสธการผลิตในระบบเกษตรอินทรีย์

เงื่อนไขเหล่านี้อยู่นอกเหนือการควบคุมหรือการจัดการโดยเกษตรกรเพียงลำพัง แต่ต้องอาศัยกลไกหรือทรัพยากรจากภายนอกเข้ามาช่วยตรวจสอบและกำกับดูแล ไม่ว่าจะเป็นกลไกการตรวจสอบและดำเนินการกับบริษัทที่คดโกง ถึงแม้เกษตรกรเองจะพยายามจัดการปัญหาเหล่านี้ด้วยตนเองในระดับหนึ่ง แต่เป็นเพียงการแก้ไขให้ได้รับผลกระทบน้อยลงเท่านั้น เนื่องจากไม่มีกลไกจากภาครัฐ ในการดำเนินการเอาผิดกับบริษัทเหล่านั้นได้อย่างมีประสิทธิภาพเช่นเดียวกับระบบควบคุมคุณภาพมาตรฐานการผลิต ซึ่งเกษตรกรเป็นผู้แบกรับภาระค่าใช้จ่าย ภาระการดำเนินการและความเสี่ยงที่จะเกิดขึ้นตามมาเป็นหลัก การจะสนับสนุน

ให้เกษตรกรสามารถอยู่รอดในระบบพันธสัญญาได้อย่างยั่งยืน จึงควรให้ความสำคัญกับการสนับสนุนทรัพยากรพื้นฐานเหล่านี้ด้วย

สรุปผลการศึกษา

เกษตรกรต่างมีวิธีการจัดการเพื่อให้ตนเองอยู่รอดในระบบพันธสัญญาในรูปแบบที่แตกต่างกันไป ทั้งในลักษณะการตัดสินใจยุติบทบาทของตนเองในระบบพันธสัญญาลง และตัดสินใจที่จะปรับตัวเพื่อให้ตนเองอยู่รอดต่อไปในระบบพันธสัญญา แต่อยู่ในฐานะที่ตนเองเป็นผู้เลือก ไม่ใช่ผู้ถูกเลือกในระบบ อย่างไรก็ตาม การที่เกษตรกรจะตัดสินใจจัดการหรือตอบสนองต่อระบบพันธสัญญาอย่างไร ยังต้องขึ้นอยู่กับการที่เกษตรกรได้ประเมินแล้วว่าตนเองมีทรัพยากรที่จะเป็นฐานในการจัดการอย่างไรบ้าง ทั้งนี้ ทรัพยากรดังกล่าวครอบคลุมถึงตัวตนของเกษตรกรเอง การใช้ประโยชน์จากองค์ความรู้ที่จำเป็น และการมีเครือข่ายที่ทำให้เข้าถึงโอกาสและทรัพยากรอื่น ๆ ได้ ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นได้ทั้งทรัพยากรในระดับกลุ่มเกษตรกร ซึ่งประกอบไปด้วย การรวมกลุ่มกันเพื่อแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ที่จำเป็น การเข้าถึงแหล่งเงินทุนและรู้จักการบริหารจัดการเงินทุนให้เกิดประโยชน์สูงสุด นอกจากนั้น ยังขึ้นอยู่กับการมีผู้นำที่เข้มแข็งและพร้อมจะเสียสละเพื่อส่วนรวม ในขณะเดียวกันก็ต้องมีการวางแผนการทำงานในกลุ่มอย่างเป็นระบบ เช่นเดียวกับที่ต้องมีวิธีการตรวจสอบและควบคุมสมาชิกในกลุ่มให้ปฏิบัติตามเงื่อนไขอย่างเคร่งครัด อีกทั้ง ยังต้องอาศัยการช่วยเหลือพึ่งพากันและความเหนียวแน่นของกลุ่มและสมาชิก การสร้างเครือข่ายหรือผู้สนับสนุนจากภายนอก และการช่วยเหลือพึ่งพากันในครอบครัวและชุมชมด้วย นอกจากนั้น เกษตรกรยังประเมินจากทรัพยากรที่ตนเองมีอยู่ในระดับบุคคล ไม่ว่าจะเป็นอุดมการณ์ความเป็นเกษตรกร การใฝ่เรียนรู้ การสะสมความรู้และประสบการณ์ ความซื่อสัตย์สุจริตต่ออาชีพและกฎระเบียบที่ต้องยึดถือปฏิบัติ การมีตลาดล่างเป็นทางเลือกสำหรับการกระจายผลผลิตเพื่อลดความเสี่ยง นอกจากนั้นยังขึ้นอยู่กับสถานภาพทางสังคมของเกษตรกรเองด้วย

ข้อเสนอแนะจากผลการศึกษา

ถึงแม้เกษตรกรจะพยายามใช้ทรัพยากรเท่าที่ตนเองมีอยู่ในการต่อรองและปรับตัวเพื่อให้ตนเองสามารถอยู่รอดได้ในระบบก็ตาม แต่ยังมีเงื่อนไขภายนอกที่อยู่นอกเหนือการควบคุมซึ่งผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง ควรร่วมกันสนับสนุนทรัพยากรเพิ่มเติม เพื่อให้เกษตรกรสามารถใช้ทรัพยากรเหล่านี้เพิ่มทางเลือกในการตัดสินใจให้กับตนเองมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็น การส่งเสริมในด้านความรู้ในการแก้ไขปัญหาอันเนื่องมาจากการผลิตและการบริหารจัดการกลุ่ม การมีสื่อกลางในการประสานงานระหว่างตลาดต่าง ๆ ที่เกษตรกรจะสามารถกระจายผลผลิตของตนเองที่เกินจากยอดการสั่งซื้อได้ และควรกำหนดกลไกในการตรวจสอบบริษัทที่เข้ามาทำพันธสัญญากับเกษตรกรไม่ให้เกิดการเอารัดเอาเปรียบในระบบ และควรให้การช่วยเหลือเพื่อแบ่งเบาภาระของเกษตรกรในกรณีที่ต้องทำเกษตรกรรมภายใต้เงื่อนไขคุณภาพมาตรฐาน ทั้งในด้านต้นทุน ระเบียบ ขั้นตอน และระยะเวลาของการรอรับการตรวจมาตรฐาน นอกจากนั้น รัฐหรือสถาบันการศึกษาควรให้การสนับสนุนด้านความรู้หรือทักษะในการประกอบอาชีพอื่น ๆ เพื่อเป็นทางเลือกสำหรับเกษตรกรหรือสมาชิกคนอื่น ๆ ในครอบครัวในกรณีที่เกษตรกรได้รับผลกระทบจากความเสี่ยงที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ เช่น ปัญหาภัยแล้งหรือภัยธรรมชาติอื่น ๆ เพื่อใช้เป็นทางเลือกในการประกอบอาชีพเพิ่มขึ้น

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของผลการศึกษาจากโครงการวิจัย “กระบวนการจัดการและตอบสนองต่อระบบพันธสัญญาของเกษตรกรเพื่อการดำรงชีวิตอย่างยั่งยืน: กรณีศึกษาระบบเกษตรพันธสัญญาในจังหวัดนครปฐม” ผู้วิจัยขอขอบคุณเกษตรกรผู้ให้ข้อมูลทุกคนที่มีน้ำใจและให้ความร่วมมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลเป็นอย่างดี และขอขอบคุณมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ในการสนับสนุนทุนอุดหนุนกลุ่มวิจัย ประจำปีงบประมาณ 2558 ตลอดจนผู้ร่วมวิจัยและผู้ประสานงานที่ให้ความช่วยเหลือจนงานวิจัยครั้งนี้สำเร็จลุล่วง

References

Begum, I. A., Alam, M. J., Buysse, J., Frija, A., & Huylenbroeck, G. V. (2012). Contract farmer and poultry farm efficiency in Bangladesh: a data envelopment analysis. *Applied Economics*, *44*(28), 3737-3747.

Ekasingh, B., Kitchaicharoen, J., & Suebpongsung, P. (2011). *Risks in contract farming system in Chiang Mai and Lamphun: effects for small farmers and relation with public policy* (Research report). Chiang Mai: Center for Agricultural Resource Systems Research, Faculty of Agriculture, Chiang Mai University.

Freguin-Gresh, S., D'Haese, M., & Anseeuw, W. (2012). Demythifying contract farming: Evidence from rural South Africa. *Agrekon*, *51*(3), 24-51.

Giddens, A. (1984). *The constitution of society: outline of the theory of structuration.* Berkeley: University of California Press.

Jeamjaibunjoong, N. (2011). *Contract Farming Project in my point of view.* Retrieved from http://www.cpthailand.com/Default.aspx?tabid=129&articleType=ArticleView&articleId=234

Minot, N. (2007). Contract Farming in Developing Countries: Patterns, Impact, and Policy Implications. In Per Pinstrup-Andersen and Fuzhi Cheng (Eds.), *Food policy for developing countries: The role of government in the global food system* (pp. 1-13). New York: Cornell University.

Montefrio, M. J. F., & Sonnenfeld, D. A. (2013). Global-local tensions in contract farming of biofuel crops involving indigenous communities in the Philippines. *Society & Natural Resources*, *26*(3), 239-253.

Nuchmorn, N. (2013). *Knowledge survey for Thailand reform: contract farming, overview and problem survey in Thailand.* Bangkok: Pentai.

Office of the Permanent Secretary for Interior. (2014). *Contract farming.* Retrieved from http://jpp.moi.go.th/detail.php?section=11&id=72

Ruammake, P. (2014). The Business Model and Critical Success Factors of Contract Farming in Thailand: A case Study of Swine Contract Farming. *Journal of Business Administration*, *37*(141), 48-71.

Sriboonchitta, S., & Wiboonpoongse, A. (2008). *Overview of Contract Farming in Thailand: Lessons Learned* (Research report). Tokyo: Asian Development Bank Institute.